

13 Tumšā mantojuma institūciju izaicinājumi bērnu un jauniešu auditorijas sasniegšanā

Diāna Popova

levads

Jautājumi par tumšā vēsturiskā mantojuma saglabāšanu un interpretāciju, kā arī tumšā tūrisma praksēm tiek lielākoties saprasti un skatīti no pieaugušo skatupunkta, ņemot vērā tēmas nopietnību, sarežģītību un arī šausminošo raksturu, kas atklāj ļaunākās un nežēlīgākās liecības par civilizācijas ēnas pusēm. Noziegumi pret cilvēci, kari, terora akti un citas postu nesošas rīcības ir bijušas pieaugušo cilvēku darbības un izvēļu sekas, līdz ar to arī kolektīvās atmiņas un liecību saglabāšana šķiet automātiski piederīga pieaugušo domēnam. Pieaugušo pienākums ir arī brīdināt nākamās paaudzes, lai pasargātu tās no briesmīgām nelaimēm un posta un sniegtu mācību par tādas vai citādas rīcības vai bezdarbības sekām, kas novedušas pie šīm katastrofām. Bērni un jaunieši gan nekad nav bijuši pasargāti un tāpat ir cietuši no pieaugušo īstenotajām zvēribām, tomēr šī “nepieaugušo” perspektīva kolektīvās atmiņas un kolektīvās traumas naratīvā ir bijusi salīdzinoši klusa. Lai arī vairākums tumšā mantojuma memoriālu vēsta par notikušo galvenokārt pieaugušajiem saprotamā veidā, bērnu un jauniešu grupas, kā arī ģimenes ar bērniem mēdz būt starp tumšā mantojuma vietu apmeklētājiem, kas liek meklēt veidus, kā pastāstīt un mācīt par pagātnes sāpīgajām pieredzēm jaunākai auditorijai.

Pieaugot apmeklētāju plūsmām un globālajam tūrismam līdz Covid-19 pandēmijas sākumam, arī daudzas tumšā mantojuma vietas saskārās ar izaicinājumiem, kā interpretēt šo mantojumu bērniem un jauniešiem saprotamā veidā. Izzūdot 20. gadsimta lielāko noziegumu tiešajiem lieciniekiem, atmiņas institūciju pārziņā ir šo liecību vākšana un glabāšana, taču tām vienlaikus arī jārisina jautājums, kā sasniegt, uzrunāt mūsdienu jauno paaudzi un motivēt izzināt savas un citu nāciju sāpīgo pieredzi. Šī nodaļa veltīta līdz šim maz pētītiem jautājumiem par to, kādi ir izaicinājumi tumšā mantojuma un tumšā tūrisma vietām darbā ar bērnu un jauniešu auditoriju, kāda ir saistība bērnu un jauniešu izpratnei par nāvi un spējām uztvert kādu notikumu / vietu

kā “tumšu” vai izturēties “kā pieaugušajam” šajās vietās, kāda ir tumšā mantojuma vietu loma kolektīvās identitātes formēšanā un izaicinājumiem, ar ko jāsaskaras tumšā mantojuma institūcijām, balansējot starp pieaugušajiem un bērniem pieejamu ekspozīciju veidošanu. Nodaļas beigās tiks izvēsta Annes Frankas nama kā nozīmīga holokausta memoriālā muzeja analīze, pievēršot uzmanību muzeja lietotajiem digitālo tehnoloģiju un sociālo mediju risinājumiem jauniešu auditorijas sasniegšanā.

Tumšais tūrisms un tumšais mantojums kā pieaugušo domēns

Tūrisms gan sabiedrībā kopumā, gan arī pētniecībā galvenokārt tiek skatīts kā pieaugušajiem raksturīga aktivitāte, kas piepildīta ar hedoniskām pieredzēm (Stone, 2023: 3). Pēdējās desmitgadēs tūrisma pētījumi aktualizējuši nepieciešamību nodalīt rekreācijas motivētu atpūtu no citiem tūrisma veidiem, tai skaitā “nopietno atpūtu” (*serious leisure*) un kultūras tūrismu (Stebbins, 1996), mantojuma tūrismu (Poria et al., 2003), kā arī tumšo tūrismu jeb tanatūrismu (Light, 2017). Lai arī daudzas tumšā vēsturiskā mantojuma vietas apmeklē arī skolēnu un studentu grupas, ģimenes ar bērniem, kā arī jaunieši paši, šo vietu saturs, interpretācija un komunikācija primāri ir orientēta uz pieaugušo mērķauditoriju. Arī akadēmiskā tumšā tūrisma pētniecība bērnu auditorijas pieredžu izzināšanu līdz šim lielākoties ir atstājusi novārtā.

Par pētījumu trūkumu šajā jomā liecina 2016. gadā veiktais akadēmiskās literatūras apskats, kur identificētas vien 11 publikācijas par bērnu, jauniešu un ģimeņu tumšā tūrisma pieredzēm un šo auditoriju iekļaušanu tumšā tūrisma vietu pārvaldībā (Kerr, Price, 2016: 178). Daži aspekti, kas līdz šim ir apgrūtinājuši pētījumus par jaunās paaudzes pieredzēm, izpratni un mijiedarbību ar tumšo mantojumu, saistīti ne vien ar vispārpieņemto priekšstatu, ka tumšais tūrisms ir uz pieaugušajiem orientēta joma, bet arī ar to, ka pētnieku ierobežo zināšanu trūkums par dažādajiem bērnu un jauniešu attīstības posmiem, metodoloģiskā instrumentārija trūkums šīs auditorijas pētniecībai, kā arī dažādas ētiskas un juridiskas barjeras nepilngadīgo iesaistei pētījumos, sevišķi, kad runa ir par tādām sensitīvām tēmām kā nāve (Kerr, Price, 2016; Powell et al., 2018). Bērnu pieredžu pētniecība sociālajās zinātnēs ir bijusi samērā margināla, ņemot vērā ideju, ka bērnība ir transformācijas posms tapšanā par “cilvēku”, un bērni tiek skatīti nevis kā aktīvi kopienas locekļi konkrētajā brīdī, bet kā “nākotnes pilsoņi”, kuri būs nākamie tūrisma produktu patērētāji (Canosa, Price, 2023: 218–219).

Šo akadēmiskās literatūras trūkumu ir centušies aizpildīt pētnieki Mērija Mārgarita Kerra (*Mary Margaret Kerr*), Filips R. Stouns (*Philip R. Stone*) un Rebeka H. Praisā (*Rebecca H. Price*), izdodot vērienīgu multidisciplināru zinātnisko monogrāfiju “Bērni, jaunieši un tumšais tūrisms” (*Children, Young People and Dark Tourism*) (Kerr et al., 2023a). Šis izdevums pievēršas ne vien bērības un tumšā tūrisma saskarsmes punktu konceptualizācijai, bērnu izpratnes par nāvi skaidrošanai, bet arī padziļināti analizē dažādu vecuma posmu specifiku un psiholoģiju, bērnu un pusaudžu pieredzes tumšā mantojuma vietās, tumšā mantojuma interpretācijas labās prakses piemērus, kā arī piedāvā metodoloģiskus ieteikumus bērnu un jauniešu auditorijas pētniecībai tumšā tūrisma kontekstā.

Šis “bērnu un jauniešu” virziens tumšā tūrisma un tumšā mantojuma pētniecībā pēdējos gados aicina pievērst plašāku pētnieku uzmanību nepilnīgajām zināšanām un izpratnei par jaunākās paaudzes pieredzi, apmeklējot tumšā mantojuma vietas klātienē, kā arī saskaroties un mijiedarbojoties ar šīm tēmām digitālajā vidē. Aktualizējot jautājumus par bērnu un jauniešu auditorijas iesaistes tumšā mantojuma izziņā, šī nodaļa analizē aktuālos izaicinājumus, ar ko var saskarties atmiņas institūcijas darbā ar jaunāko paaudžu iesaisti, kā arī izmanto praktisku piemēru par to, kā neliels, bet pasaules mērogā pazīstams un ietekmīgs holokausta tēmai veltīts memoriālais muzejs – Annes Frankas nams Amsterdamā – izmanto dažādus digitālo tehnoloģiju risinājumus jauniešu auditorijas uzrunāšanā un sāpīgā mantojuma interpretēšanā.

Tumšā mantojuma vietas, bērnu izpratne par nāvi un kolektīvās identitātes veidošana

Daži aspekti, kas plašākai sabiedrībai radījuši raizes par bērnu un jauniešu uzvedību tumšā mantojuma vietās un arī pievērsuši pētnieku uzmanību, ir saistīti ar atšķirīgo pieaugušo un bērnu / jauniešu izpratni par nāvi un uzvedības normām piemiņas vietās. Ir novēroti tādi gadījumi, kur cilvēki, galvenokārt interneta vidē, pauž dusmas un kritiku par bērniem un pusaudžiem, kuri rotaļājas kara memoriālos, skraida starp kapu pieminekļiem, kāpj monumentos vai uzņem jautrus selfijus nopietnās vietās, aizrādot par jaunās paaudzes audzināšanas un takta trūkumu, bezkaunību un necieņu pret traģiskiem notikumiem un tajos bojā gājušiem cilvēkiem (sk., piem., Dalziel, 2021; Douglas, 2017; Price, Kerr, 2018).

Kamēr plašāka publika, masu mediji, kā arī atmiņas institūcijas primāri paūz sašutumu par to, ka nenopietna, rotaļīga vai provokatīva izturēšanās un sāpīgai pagātnei veltītu piemiņas vietu apmeklējumi nav savienojami, vairāki pētnieki skaidro bērnu un pusaudžu uzvedības atšķirības tumšā mantojuma vietās caur dažādām vecuma grupām raksturīgo izpratni par nāvi (plašāk sk. Kerr et al., 2023b: 25–26). Piemēram, bērniem var būt grūtības saprast ar nāvi saistītas ekspozīcijas muzejos, jo viņiem nepiemīt pieaugušajiem līdzvērtīga apjēgsme par nāvi un mirstīgumu. Turklāt arī tad, kad bērni intelektuāli sāk saprast nāves jēdzienu, ne vienmēr viņi ir gatavi emocionāli ar to tikt galā (Kerr et al., 2023b: 23). Turklāt mūsdienu sabiedrības morālā nostāja liek vecākiem un pedagogiem bērņus no tēmas par nāvi pēc iespējas ilgāk pasargāt “ar vēlmi saglabāt bērna šķīstību, lai viņš pēc iespējas ilgāk justos laimīgs” (Veide, 2018: 155).

Lai izveidotos nobriedusi attieksme pret nāvi, bērņiem ir kognitīvi jāspēj aptvert vairāki fundamentāli priekšstati par to – nāves universalitāte, tās galīgums jeb neatgriezeniskums, tās neizbēgamība, mirušo cilvēku funkcionalitātes zudums, nāves cēloņu dažādība, kā arī apziņa par savu mirstīgumu, kas savukārt var izraisīt trauksmi un bailes no nāves (*death anxiety*) (Kerr et al., 2023b: 23). Izpratne par nāvi veidojas pakāpeniski un ne visiem vienā vecumā, turklāt to ietekmē ne tikai tuvinieku un skolotāju skaidrojumi, bet arī bērņu grāmatas, filmas, televīzija, kā arī tā saucamās “tanatehnoloģijas”⁷⁸ (Sofka, 1997), to skaitā internets, sociālie mediji un videospēles, kas var darboties gan kā skaidrojoši, gan maldinoši avoti (Kerr et al., 2023b: 24). Tomēr izpratne par nāvi kā abstraktu jēdzienu ir tikai viena daļa no pieredzes, ar ko saskaras bērņi un jaunieši tumšā mantojuma vietās. Piemiņas vietas un memoriālie muzeji, kas veltīti traģiskām vēstures lappusēm, nekad nav par abstraktu nāvi. Tās ir vietas, kas galvenokārt piemin un aicina atcerēties konkrētos konfliktos, karos, terora aktos u. tml. iesaistītos cilvēkus.

Neskatoties uz to, ka pamatā tumšā mantojuma vietu apmeklējums ietver drūmu pieredzi, kas liek pārdomāt tēmas par nāvi, vardarbību un ciešanām, šīs atmiņas institūcijas tomēr ir veltītas notikumiem, kas vēsta par sabiedrību transformējošiem, nozīmīgiem vēsturiskiem pagrieziena punktiem un saistītas ar dažādu kopienu kolektīvo identitāti (Macdonald, 2013). Kultūrvēsturiskā mantojuma, kolektīvās atmiņas un nacionālās identitātes veidošanās jautājumi ir savstarpēji saistīti un plaši pētīti (Lee, 2019: 18–24).

---

⁷⁸ Ar terminu *tanatehnoloģijas* (Sofka, 1997) tiek saprastas galvenokārt digitālās un interaktīvās tehnoloģijas, kas tiek lietotas, lai iegūtu informāciju un izziņātu tādas tēmas kā nāve, miršana, sēras, zaudējums, slimības u. c.

Lai arī kolektīvās identitātes veidošana šķietami pieder pieaugušo domēnam, sabiedrībai būtiskie, taču nereti arī traģiskie vēstures notikumi tādā vai citādā veidā bieži nonāk arī bērnu un jauniešu redzeslokā, par tiem mācoties skolā, pārrunājot ģimenes lokā, pieredzot publiskus piemiņas pasākumus, kā arī izmantojot populārās kultūras produktus un internetu.

Savas kopienas vēstures izziņas procesā bērnu un jauniešu auditorijai būtiska loma ir arī publiskās atmiņas un mantojuma institūcijām, muzejiem, piemiņas vietām u. tml., kuru apmeklējums ir būtisks kolektīvās, nacionālās identitātes formēšanā (Tinson et al., 2015). Klātbūtne autentiskā vēsturisku notikumu vietā vai tiem veltītā ekspozīcijā līdz ar prasmīgu muzejpedagoga vai skolotāja interpretāciju palīdz veidot priekšstatu par vēsturiskajiem notikumiem jaunākajām paaudzēm, veicinot izpratni par šo notikumu nozīmi vietējā, nacionālā vai starptautiskā kontekstā. Savukārt atmiņas institūcijām, kuru mērķis ir saglabāt konkrēto notikumu piemiņas nepārtrauktību un veicināt sabiedrības izglītošanu, viens no izaicinājumiem ir veidi, kā interpretēt un komunicēt sarežģīto un sāpīgo mantojumu bērnu un jauniešu auditorijai.

Izaicinājumi tumšā mantojuma interpretācijā bērniem un jauniešiem

Lielākā daļa tumšā mantojuma vietu ir vērstas uz konkrētu cilvēku ciešanu un nāves piemiņu. Virknei traģisko, sabiedrību transformējošo notikumu ir veltīti memoriāli un muzeji, kas piedāvā izglītojošas ekspozīcijas, informatīvus materiālus, gidu vadītas ekskursijas un citas sarežģītā mantojuma interpretācijas prakses.

Līdzīgi kā ar priekšstatu, ka tūrisms, un it sevišķi tumšais tūrisms, ir pieaugušo sfēra, arī tumšā vēsturiskā mantojuma vietu un ekspozīciju perspektīva un saturs nereti ir orientēti uz nobriedušu auditoriju, aicinot apmeklētājus iesaistīties nozīmju līdzkonstruēšanā caur interpretācijām, kas ne vienmēr sasniedz jaunāko auditorijas daļu (Kerr et al., 2021: 4, 14). Traģiskiem notikumiem un necilvēcīgiem noziegumiem veltītā interpretācija memoriālos, muzejos un ekspozīcijās biežāk izmanto kognitīvos uztveres aspektus, piedāvājot daudz faktoloģiskas informācijas, dokumentālas liecības, artefaktus, arī eksplīcītus vizuālos materiālus. Tai pašā laikā tumšā mantojuma un tumšā tūrisma vietas tiecas izraisīt apmeklētājos emocionālas un afektīvas reakcijas (Martini, Buda, 2020), empātisku un morālu iesaisti (Dresler, Fuchs, 2021), lai veidotu dziļāku sasaisti un izpratni par notikušo, kā arī veicinātu pilsonisko aktīvismu.

Vistumšākās vēstures liecības holokaustam un genocīdiem veltītos memoriālos dokumentālā veidā atklāj šausminošo notikumu necilvēcību tādās detaļās, kas ne vien liek apsvērt notikušā mērogu, neaptveramo cilvēku nežēlību un bažas par šādu notikumu iespējamo atkārtošanos, bet arī raisa virkni pretrunīgu emociju (Oren et al., 2021). Lai arī zvēribām veltītos memoriālos bieži vien ir ieteikumi par apmeklētāju vecuma ierobežošanu (piemēram, ASV Holokausta memoriālais muzejs rekomendē ekspozīciju bērniem, kas vecāki par 11 gadiem⁷⁹), arī pastarpināta saskare ar nežēlīgiem kolektīvās traumas atspoguļojumiem, piemēram, ar dokumentāliem attēliem, video u. c., bērniem var radīt posttraumatisku stresu (Kerr, Price, 2016: 182). Līdz ar to jautājums, kā veidot ekspozīciju, kas vienlaikus atklātu visas notikušā detaļas, bet pasargātu mazāk nobriedušo auditoriju, tiek risināts atšķirīgi. Piemēram, ASV Holokausta memoriālajā muzejā īpaši sensitīvi videomateriāli tika eksponēti aiz tā dēvētajiem privātuma aizslietņiem, lai tos nevarētu redzēt mazi bērni, kā arī lai dotu iespēju apmeklētājiem tos neskatīties, ja to nevēlas (Lennon, Foley, 1999: 48). Savukārt ASV prezidenta Kenedija slepkavībai veltītā muzejā Dalasā savulaik publicitātes materiālos tika norādīts, ka izstāde ir piemērota ģimenēm ar bērniem, jo “tajā netiek eksponēti oriģinālie pierādījumi”, lai gan faktiski tā rekonstruēja šāvēja slēpni, dodot iespēju apmeklētājam atrasties vietā, no kurienes tika raidītas nāvējošās lodes, un pārlūkot apkārtni no slepkavas pozīcijām (Foley, Lennon, 1996: 204). Disonansi var radīt arī universālā dizaina risinājumi attiecībā uz ekspozīciju pielāgošanu cilvēkiem ar funkcionāliem traucējumiem un bērnu auditorijas sensitīvo uztveri. Piemēram, īpaši biedējošu artefaktu novietošana zemākā līmenī, lai tie būtu ērti apskatāmi riteņkrēslu lietotājiem, tos vienlaikus padara īpaši uzskatāmus mazākiem bērniem. Arī izvietojot pie eksponātiem īsus uzrakstus palielinātā burtu izmērā vai vieglajā valodā (piem., “attēlā nogalināts zīdāinis”), kas mērķēti cilvēkiem ar redzes vai kognitīviem traucējumiem, jāņem vērā, ka arī mazākiem bērniem tas būs pirmais, ko viņi izlasīs (Kerr et al., 2023b: 31).

Jautājumā par tumšā mantojuma ekspozīciju pielāgošanu bērniem nav viennozīmīga risinājuma. Daļa argumentu ir saistīti ar bērnu pasargāšanu no pārāk atklātas konfrontācijas ar dokumentālām liecībām par cilvēku spējām aukstasinīgi izdarīt zvērīgus noziegumus pret citiem cilvēkiem. Savukārt, ja šausminošās vēsturiskās realitātes pasniegšana memoriālajos muzejos tiktu reducēta līdz vienkāršotam, “attīrītam” vēstījumam, pielāgojoties arī jaunākās auditorijas uztveres specifikai, nāves jēdziena un vēstures sapratnes līmenim, var rasties pamatotas bažas par traģisku vēsturisku notikumu nonivelēšanu,

79 Sk. <https://www.ushmm.org/information/visit-the-museum/tips>

atsakoties no atklāta un detalizēta dokumentāla un skaidrojoša satura. Šāda veida risinājumi jau ir raisījuši diskusijas par risku, kas saistīts ar “vēstures atšķaidīšanu”, lai tādējādi samazinātu emocionālo slogu apmeklētājam (Kerr, Price, 2016: 179).

Tādējādi muzejiem un memoriāliem, kas veltīti sāpīgām un traģiskām vēstures lappusēm, jāmeklē līdzsvars, lai vāktu, pētītu un eksponētu “nopietno” saturu pieaugušo auditorijai un rastu veidus, kā interpretēt šo mantojumu bērnu un jauniešu auditorijai. Tomēr arvien vairāk tumšā mantojuma muzeji meklē ceļus, kā savienot pieaugušo un bērnu pieredzi apmeklējuma laikā. Piemēram, tādu atmiņas institūciju kā Latvijas Okupācijas muzejs Rīgā vai Okupācijas un brīvības muzejs Vabamu Tallinā ekspozīcijās parādās atsevišķa bērnu līnija, kur bērna acu augstumā izvietotas izstādes saturu vispārīgi interpretējošas interaktīvas un spēles elementu saturošas bērniem vairāk izprotamas mijiedarbības formas ar tumšo mantojumu⁸⁰. Lielākā daļa tumšā mantojuma muzeju izstrādā īpašas ekskursijas, muzejpedagoģijas nodarbības, izglītības saturu un citus interpretācijas paņēmienus, kas mērķēti uz pusaudžu un jauniešu auditoriju, sevišķi ņemot vērā, ka tieši šīs grupas visbiežāk tiek organizēti vestas uz muzejiem mācību ekskursiju laikā. Latvijā kopš 2018. gada darbojas kultūrizglītības programma “Latvijas skolas soma”⁸¹, kas nodrošina skolēniem valsts apmaksātu iespēju iepazīties ar dažādām kultūras vērtībām, iekļaujot arī kultūras mantojuma jomu. Šajā programmā parādās arī piedāvājumi izziņāt Latvijas 20. gadsimta sarežģīto vēsturi virknē muzeju, kas sagatavojuši īpašas izglītības programmas, galvenokārt pamatskolas pēdējo klašu un vidusskolas vecuma skolēniem.

Jebkurā gadījumā tumšā mantojuma interpretācijas paņēmieni izvēle memoriālos un muzejos veido jaunākās paaudzes apmeklētāju pieredzi šajās vietās un var ietekmēt to, vai pieauguši viņi vēlēšies tur atgriezties. Lai arī pastāv tumšā mantojuma vietas, kur, iespējams, nav gandrīz nekādas interpretācijas par notikušo vai arī ir pieejams tikai pieaugušajiem domāts saturs, ir vietas, kurās sāpīgo un traģisko stāstu var izziņāt arī no bērna perspektīvas, piemēram, ASV Holokausta memoriālajā muzejā bērniem, jauniešiem un ģimenēm tiek piedāvāta ekspozīcija “Daniela stāsts” (*Daniel's Story*)⁸², kas vēsta par pieredzētajām holokausta šausmām no maza zēna skatupunkta, kurš

80 Par Okupācijas muzejā izmantoto Lācēna Mika stāstu sk. <https://www.lsm.lv/raksts/kultura/dizains-un-arhitektura/no-tumsas-uz-gaismu-saruna-ar-okupācijas-muzeja-ekspozīcijas-dizaina-autori-ingunueleri.a461492/>

81 Programma “Latvijas skolas soma”, sk. <https://www.lnkc.gov.lv/lv/latvijas-skolas-soma>

82 Par ekspozīciju “*Daniel's Story*” vairāk sk. <https://www.ushmm.org/information/exhibitions/museum-exhibitions/remember-the-children-daniels-story>

balstīts uz vairāku bērnu un jauniešu kara laikā rakstītajām dienasgrāmatām un izdzīvojušo liecībām.

Šķiet, par pasaulē pazīstamāko holokausta pieredzes stāstu, kas izstāstīts paša bērna vārdiem, ir kļuvusi Annes Frankas dienasgrāmata. Arī Annes Frankas nams Amsterdamā, kas tika atvērts 1960. gadā un kalpo kā memoriālais muzejs bojā gājušajām Franku un viņu laikabiedru ģimenēm, ir veidots, balstoties uz pusaudžu ebreju meitenes slēptuvē rakstīto liecību par holokausta šausmām un kolektīvo slēpšanās pieredzi. Šīs autentiskās vietas popularitāte tūristu vidū pēdējo desmitgažu laikā muzejam ir likusi pārvērtēt dažādas pārvaldības, satura veidošanas un interpretācijas prakses, ko izaicina ne vien masu tūrisms, bet arī mainīgie jauniešu auditorijas informācijas tehnoloģiju lietošanas paradumi.

Tādējādi, sekojot līdzi laikam, Annes Frankas nams allaž ir centies radīt un piedāvāt jaunajai paaudzei aktuālus un saprotamus holokausta vēstures interpretācijas veidus, izmantojot moderno tehnoloģiju risinājumus. Nākamajā sadaļā raksturotas dažas izmantotās prakses, integrējot digitālās tehnoloģijas muzeja ikdienas darbā un komunikācijā ar plašu jaunās paaudzes auditoriju globālā mērogā.

Annes Frankas nama izaicinājumi jauniešu auditorijas pārvaldībā un sasniegšanā

Annes Frankas nams ierindojas starp visvairāk apmeklētajām holokausta piemiņas vietām un muzejiem, kas pārsniedz miljonu apmeklētāju gadā (Hartmann, 2013: 640).⁸³ Vienlaikus šis un vairāku citu holokausta vietu pārmērīgā popularitāte tūristu vidū ir radījusi diskusijas par šo atmiņas vietu kapacitāti, vadību un saglabāšanu nākotnei.

Annes Frankas nams ir bijis starp tām institūcijām, kas darbā ar muzeja ekspozīciju, interpretāciju un komunikāciju sekojusi līdzi laikam un jaunākajiem informācijas tehnoloģiju sasniegumiem, tos integrējot muzeja darbā. Paralēli Annes Frankas dienasgrāmatas tulkojumiem un publikācijām daudzās valodās, kas piesaistījuši globālu lasītāju loku, muzejs ir attīstījis arī

---

⁸³ Citas holokausta atmiņas institūcijas, kuras apmeklēja no pusmiljona līdz diviem miljoniem apmeklētāju gadā, bija “*Yad Vashem*” Jeruzalemē, Amerikas Savienoto Valstu Holokausta memoriālais muzejs (*United States Holocaust Memorial Museum*) Vašingtonā, memoriāli bijušajās koncentrācijas nometnēs Aušvicā pie Krakovas, Dahavā pie Minhenes un Būhenvāldē pie Veimāras, kā arī izstāde “Terora topogrāfija” bijušajā Gestapo štābā Berlīnē. Sk. Hartmann, 2013: 640.

multimediju saturu, lai sasniegtu jaunākās paaudzes interesentu loku, izmantojot interneta un digitālo tehnoloģiju piedāvātās iespējas.

Viens no mērķiem, kāpēc Annes Frankas nams sāka aktīvi virzīties uz virtuālas muzeja ekspozīcijas izveidi, bija grūti salāgojamā apmeklētāju skaita pieauguma un telpu ietilpības problēma, ko muzejs plānoja risināt ar jauna, interaktīva satura pieejamību digitālā formā, cerot, ka tādējādi tiktu nedaudz atslogota tā ekspozīcija klātienē (Hartmann, 2013). 2007. gadā, kad muzeja apmeklētāju skaits pirmo reizi pārsniedza vienu miljonu apmeklētāju gadā, tika izskatīta iespēja radīt muzeja virtuālo versiju, lai a) piedāvātu iespēju attālināti "apmeklēt" muzeju tiem, kas nevar izdarīt to klātienē, b) lai skolēnu grupām un individuāliem apmeklētājiem ļautu labāk sagatavoties apmeklējumam un c) lai samazinātu muzeja kapacitātes problēmu, piedāvājot tā apskati jaunā tehnoloģiskā dimensijā, kurā kā bonuss būtu pieejamas tādas mājas daļas, kas klātienē apmeklējuma laikā ir slēgtas (Hartmann, 2013: 641). 2009. gadā tika īstenota tiešsaistē pieejama trīsdimensionāla un interaktīva virtuāla ēkas reprodukcija "Slepenā piebūve tiešsaistē" (*The Secret Annex Online*), kurā bija integrēti arī videonaratīvi par šajā notikumā iesaistīto likteņiem (Anne Frank House, 2023a). Savukārt kopš 2018. gada ir pieejama jauna "Slepenās piebūves" versija tiešsaistē, kuru papildina pavadošie stāsti teksta, attēlu vai videoklipu formātā, caur kuriem tiek atklāta dzīve slēptuvē (Anne Frank House, 2023b).

Lai arī virtuālais saturs samērā labi nodrošina risinājumus *a* un *b* punktā minētajām problēmām, tomēr iecere, ka līdz ar plašāku Annes Frankas mantojuma interpretācijas rīku un materiālu pieejamību internetā mazinātos apmeklētāju noslodze, nerealizējās, un katru gadu līdz pat Covid-19 pandēmijai muzeja apmeklētāju skaits pārsniedza miljonu (Statista, 2020). 2019. gadā to apmeklēja rekordliels skaits – 1,3 miljoni cilvēku, savukārt 2020. un 2021. gadā līdz ar epidemioloģiskajiem ierobežojumiem tas strauji nokritās līdz 396 779 un 277 901 apmeklētājam (Anne Frank House, 2021). Šī statistika lielā mērā arī atspoguļo to, kas mainījies arī attiecībā uz bērnu un jauniešu auditorijas sasniegšanu. Ja 2019. gadā izglītojošo programmu muzejā apmeklēja 1650 skolēnu un studentu grupas, tad 2020. gadā to paspēja izdarīt vien 316 grupas, savukārt 2021. gadā pandēmijas dēļ grupu izglītības aktivitātes klātienē nenotika vispār, daļēji pārceļot tās uz digitālo vidi (Anne Frank House, 2021).

Taču Annes Frankas nams, kura mērķauditorija lielākoties ir tieši gados jauni cilvēki, jau pirms pandēmijas aktīvi meklēja ceļus, kā sasniegt un uzrunāt šo auditorijas daļu tai aktuālā un saprotamā veidā. Tas ticis risināts gan ar izglītojošiem materiāliem tiešsaistē, ko var izmantot skolās, gan arī inovatīviem komunikācijas un interpretācijas paņēmieniem, kam ir potenciāls

nepastarpināti sasniegt jauno paaudzi ar jauno tehnoloģiju un sociālo mediju starpniecību.

Paralēli daudzveidīgajiem digitālajiem izglītības resursiem muzeja tīmekļvietnē pastāv arī virkne citu iespēju tiešsaistē apmeklēt šo, kā arī citas ar Franku ģimeni saistītās vietas, piemēram, izmantojot “*Google Arts and Culture*” resursu, kur aplūkojamas 360 grādu iekštelpu panorāmas, ko papildina foto, video materiāli un apraksti par šiem notikumiem. Starp jaunākajiem un inovatīvākajiem interpretācijas rīkiem minama 2018. gadā iznākusi un tiešsaistē pieejamā trīsdimensionālā imersīvā jeb paplašinātās realitātes pieredze “*Sleepenā piebūve*” (*Secret Annex*) (Oculus VR, 2018), kas ļauj virtuālās realitātes briļļu lietotājam individuāli “izstaigāt” digitāli rekonstruētās muzeja telpas, ko šajā virtuālajā versijā papildina vēsturiskās mēbeles, sadzīves priekšmeti u. c. tā laika kontekstu ilustrējošas vizualizācijas, jo fiziskajās telpās slēptuves interjers praktiski nav saglabājies un nav arī rekonstruēts.

Tomēr viens no tiešākajiem un efektīvākajiem komunikācijas veidiem ar auditoriju ir sociālo tīklu platformu izmantošana. Annes Frankas nams aktīvi izmanto dažādus sociālos tīklus un jaunus satura veidošanas paņēmienus un, kā paši apgalvo, “lai sasniegtu ceturto un piekto paaudzi [pēc holokausta]” (Lebovic, 2020), kuru interneta lietošanas paradumi ir krietni atšķirīgi no vecākajām paaudzēm (sk., piem., Dorsey, 2016). Šajā kontekstā par samērā netipisku pieeju vēsturisko notikumu interpretācijā, kas arī rosinājis diskusijas par tās autentiskumu, uzskatāmas muzeja “*YouTube*” kontā publicētās 15 video sērijas ar nosaukumu “Annes Frankas video dienasgrāmata” (*Anne Frank Video Diary*). Ap 10 minūšu garās, no īsiem video fragmentiem samontētās sērijas atdarina mūsdienās populāro “*Instagram Stories*” vai “*TikTok*” videoformātu, kur no pirmās personas viedokļa stāstītājs vēsta par savu ikdienu, pavēršot kameru pret sevi un dokumentējot apkārt notiekošo. Šajā gadījumā Annes Frankas stāsts tiek stāstīts, aktieriem inscenējot notikumus slēpnī, kur šaurībā vairāk nekā divus gadus pavadīja astoņu cilvēku grupa no vairākām ebreju ģimenēm, līdz viņus atklāja un apcietināja nacisti.

Atdarīnot mūsdienu jauniešiem pazīstamo un pierasto sociālo tīklu videoblogu ar īsu samontētu videofragmentu stilistiku, Annes Frankas nams kopā ar video inscenējuma veidotājiem ļauj iztēloties, kā Annes Frankas dienasgrāmata izskatītos, ja viņa līdzīgi mūsdienu jauniešiem lietotu digitālās tehnoloģijas.

Par šīm atkāpēm no autentiskuma un mūsdienu tehnoloģiju “ievietošanu” vēsturiskajā kontekstā konkrētā muzeja iniciatīva jau ir saņēmusi kritiku publiskajā telpā (Brownstein, 2020). Tomēr, neraugoties uz to, atsevišķas publicētās epizodes “*YouTube*” šobrīd jau ir sasniegušas divus miljonus

skatījumu. Līdz ar epizodēm tika publicēti arī izglītojoši video, kas lietojami papildus vēsturiskā konteksta apgūšanai. Savukārt 2021. gadā muzejs publicēja vēl trīs video sēriju turpinājumu – “Pēc apcietināšanas” (*After the Arrest*), ar kuru palīdzību “atbild uz daudzu jauniešu jautājumiem par to, kas notika ar Anni pēc viņas aresta – laika posmu, kuru viņa nespēja aprakstīt savā dienasgrāmatā” (Anne Frank House, 2021). Šajā gadījumā saturs ir izveidots kā iedomāta Annes refleksija par laiku no apcietināšanas līdz savam nāves brīdim koncentrācijas nometnē, balstot šo māksliniecisko interpretāciju galvenokārt uz muzeja pētnieku savāktajiem materiāliem un laikabiedru liecībām (Anne Frank House, 2021).

Sekojoši līdzīgi aktuālajām sociālo mediju lietošanas tendencēm, muzejs kopš 2021. gada sākuma izveidojis arī kanālu jauniešu vidū populārāajā “TikTok” videoplatformā, šobrīd pulcējot vairāk nekā 43 tūkstošus sekotāju⁸⁴. Tāpat sevišķi pandēmijas laikā ir augusi muzeja auditorija arī “Facebook”, “Instagram”, “Twitter” un “YouTube” sociālo tīklu platformās (Anne Frank House, 2021). Annes Frankas nams ir viens no holokausta upuru piemiņai veltītajiem memoriālajiem muzejiem, kas pielāgojas tehnoloģiju un digitālo risinājumu attīstībai, savus izglītības resursus transformējot līdzīgi laikam un periodiski aktualizējot, līdzko mainās paaudzēm raksturīgie mediju un komunikācijas rīku lietošanas paradumi. Jauniešu auditorijas paradumu pārzināšana un to prasmīga izmantošana veicinājusi šīs holokausta atmiņas institūcijas atpazīstamību un uzticamu sekotāju loka pulcēšanu no visas pasaules.

Annes Frankas nams Amsterdamā kopumā vērtējams kā viens no inovatīvākajiem un tehnoloģiju lietpratīgākajiem holokausta tēmai veltītajiem memoriālajiem muzejiem, kas savā darbā sevišķi pievēršas jauniešu auditorijas uzrunāšanai. Protams, šajā ziņā Annes Frankas rakstītā dienasgrāmata kā holokausta laika atainojums un dokumentāla liecība ir neatsverams izejas punkts visam muzeja darbam. Turklāt viņas kā pusaudzes iekšējās atklāsmes palīdz veidot saikni ar līdzīgas vecuma grupas auditoriju, palīdzot izprast notikušo caur daudz personīgāku un empātiskāku perspektīvu.

Tomēr šīs dienasgrāmatas publikācijas, tulkojumi un filmu ekranizācijas laika gaitā ir radījušas tik lielu interesi par salīdzinoši nelielo autentiskajā Franku ģimenes slēptuvē iekārtoto muzeju, ka milzīgais tūristu pieprasījums izraisījis ne mazums izaicinājumu muzeja pārvaldībā. Lai arī muzejs bija cerējis daļēji risināt telpu ietilpības problēmu ar virtuālas un interaktīvas ekspozīcijas pieejamību tiešsaistē, šī izdevība iepazīties ar muzeju attālināti, iespējams, tikai veicināja vēl lielāku interesentu pieplūdumu klātienē. Tas savukārt

84 Dati skatīti 12.03.2023. <https://www.tiktok.com/@annefrankhouse>

liecina par vietas autentiskumu kā būtisku faktoru tumšā mantojuma izziņā. Tomēr plašā atmiņas institūcijas atpazīstamība sekmējusi arī masu kultūras un masu tūrisma spiedienu ceļotājiem to “nepalaist garām” un iekļaut “top vietu sarakstā”, kas “dzīves laikā jāredz klātienē”, radot bažas par tālāku tumšā mantojuma vietu komodifikāciju.

Secinājumi

Šī nodaļa iezīmēja virkni teorētisku un praktisku jautājumu un izaicinājumu, kas skar tumšā mantojuma vietu un bērnu, jauniešu auditorijas mijiedarbību. Lai arī pastāv pieņēmums, ka sāpīgā un sarežģītā vēsturiskā mantojuma saglabāšana, interpretācija un apmeklējuma prakses ir pieaugušajiem raksturīgas darbības, arvien vairāk pētnieku ir pievērsušies jaunās paaudzes pieredžu un viedokļu pētniecībai tumšā mantojuma vietās.

Disonanse starp bērnu un jauniešu nereti neapdomīgo un rotaļīgo uzvedību tumšā mantojuma vietās un pieaugušajiem akceptējamām piemiņas kultūras un “nopietno vietu” apmeklējuma praksēm var būt skaidrojama ar bērnu un jauniešu vēl nenobriedušo izpratni par nāvi un zināšanu trūkumu par traģēdiju vēsturisko kontekstu. Tādēļ arvien vairāk tumšā mantojuma muzeju un memoriālu cenšas veidot izglītojošu un iekļaujošu saturu arī jaunākās paaudzes apmeklētājiem. Taču, veidojot traģiskiem notikumiem veltītas ekspozīcijas, atmiņas institūcijām var nākties saskarties ar virkni diskutējamu jautājumu, piemēram, par to, vai vienkāršojot sarežģīto vēsturisko notikumu interpretāciju bērnu auditorijai, nenotiks “vēstures atšķaidīšana” un nonivelēšana.

Tomēr, ņemot vērā, ka daudzas tumšā mantojuma vietas saistītas ar konkrētiem sabiedrību transformējošiem un nācijām vai kopienām nozīmīgiem vēsturiskiem notikumiem, šīm vietām ir būtiska nozīme jaunākās paaudzes izglītošanā, kā arī kolektīvās identitātes veidošanā. Tādēļ nereti tumšā mantojuma vietu, memoriālu un muzeju apmeklētāju vidū ir skolēnu un studentu grupas, kā arī ģimenes ar bērniem, kas izmanto šīs atmiņas institūcijas kā vietu un veidu, caur kuru nodot nākamajām paaudzēm vēstījumu par sāpīgo, bet vienlaikus svarīgo mantojumu.

Lielākoties vietās, kur notikušas necilvēcīgas zvērības, sākotnēji izveidoti memoriāli kā piemiņas vietas, kur laikabiedriem, izdzīvojušajiem un tuviniekiem doties pieminēt upurus, taču ar laiku, mūžībā aizejot notikumu lieciniekiem, izzūd arī atmiņas nodošana nākamajām paaudzēm. Tādēļ virkne tumšā mantojuma vietu tiek veidotas kā muzeji vai ekspozīcijas, kurās

apkopotas liecības par notikušo un tiek veikts izglītojošs darbs ar auditoriju, kura atrodas ārpus “dzīvās atmiņas” telpas.

Taču atmiņas un mantojuma institūcijām jāspēj arī notvert aktuālās izmaiņas komunikācijas, izziņas un ceļošanas praksēs, kas raksturīgas jaunajai paaudzei, lai spētu tās iesaistīt kolektīvās atmiņas pārņemšanas procesos. Par piemēru aktīvai tehnoloģiju un mūsdienu komunikācijas kanālu izmantošanai sarežģītā mantojuma komunikācijā minams viens no zināmākajiem holokausta bojāgājušo piemiņai veltītajiem muzejiem – Annes Frankas nams Amsterdamā, kas, ejot līdzi laikam, pielāgojis un paplašinājis veidus, kā sasniegt arvien jaunākas paaudzes apmeklētājus.

Lai arī digitālās tehnoloģijas, sevišķi Covid-19 pandēmijas laikā, ir kļuvas par ikdienišķu parādību izglītības, darba un izklaides jomā, ne vienmēr strauja pielāgošanās laikmetīgiem risinājumiem un medijpratība raksturīga visām mantojuma institūcijām. Tā, piemēram, Latvijā virkne muzeju tikai pandēmijas ierobežojumu dēļ sāka apsvērt un strauji ieviest digitālos un attālinātos muzejpedagoģijas un mantojuma interpretācijas un komunikācijas risinājumus (Vikmane, Klāsons, 2023).

Lai arī saistībā ar vēsturiskā mantojuma digitālo transformāciju biežāk tiek runāts par muzeju perspektīvām un iespējām, tomēr arī tādiem memoriāliem, kas izveidoti autentiskajās noziegumu vietās pieminekļu vai memoriālu veidolā, ir iespējams veidot interpretatīvu un izglītojošu saturu, ar ko vietas apmeklētāji var iepazīties digitālā vidē. Mūsdienu tehnoloģijas, kas pieļauj tādus risinājumus kā kvadrāt kodu jeb QR skenēšanu vai mikstās realitātes ekspozīcijas, skatāmas personīgajās viedierīcēs, atver papildu interpretācijas iespējas memoriālo vietu uzturētājiem. Digitālie audiogidi un tiešsaistes izstādes arī ļautu piemiņas vietu apmeklētājiem uzzināt konkrēto notikumu vēsturi detalizētāk, nekā to atļauj, piemēram, iegravēts īss uzraksts piemiņas plāksnē. Tomēr arī šeit tumšo mantojumu skaidrojošā digitālā satura veidotājiem jāapzinās, ka interneta vidē izveidotos resursus var apmeklēt arī bērni, līdz ar to arī jāizvērtē publicējamā satura eksplīcītuma un detalizācijas līmenis.

LITERATŪRA UN AVOTI

Anne Frank House. (2021). *Anne Frank 2021 Annual Report*. <https://www.annefrank.org/en/about-us/2021-annual-report/anne-frank-2021-annual-report/>

Anne Frank House. (2023a). *Secret Annex online*. <https://www.annefrank.org/en/education/product/131/secret-annex-online/>

Anne Frank House. (2023b). *The Secret Annex*. <https://www.annefrank.org/en/anne-frank/secret-annex/>

- Brownstein, R. (2020, April 21). A jaw-dropping Anne Frank Video Diary. *The Jerusalem Post*. <https://www.jpost.com/israel-news/culture/a-jaw-dropping-anne-frank-video-diary-625377>
- Canosa, A., Price, R. H. (2023). Identity and belonging in a dark heritage destination: Perspectives from local children. In: M. M. Kerr, P. R. Stone, R. H. Price (eds). *Children, Young People and Dark Tourism*. Routledge, pp. 218–230.
- Dalziel, I. (2021). Becoming the 'Holocaust Police'? The Auschwitz-Birkenau State Museum's Authority on Social Media. *Digital Holocaust Memory, Education and Research*, 179–212. https://doi.org/10.1007/978-3-030-83496-8_8
- Dorsey, J. (2016). *Gen Z Tech disruption: 2016 National Study on Technology and the Generation after Millennials*. The Center for Generational Kinetics, LLC. <https://genhq.com/annual-gen-z-research-study/>
- Douglas, K. (2017). Youth, trauma and memorialisation: The selfie as witnessing. *Memory Studies*, 13 (4), 384–399. <https://doi.org/10.1177/1750698017714838>
- Dresler, E., Fuchs, J. (2021). Constructing the moral geographies of educational dark tourism. *Journal of Marketing Management*, 37 (5–6), 548–568. <https://doi.org/10.1080/0267257X.2020.1846596>
- Foley, M., Lennon, J. J. (1996). JFK and dark tourism: A fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies*, 2 (4), 198–211. <https://doi.org/10.1080/13527259608722175>
- Hartmann, R. (2013). The Anne Frank house in Amsterdam: a museum and literary landscape goes virtual reality. *Journalism and Mass Communication*, 3 (10), 625–644.
- Kerr, M. M., Price, R. H. (2016). Overlooked encounters: young tourists' experiences at dark sites. *Journal of Heritage Tourism*, 11 (2), 177–185. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2015.1075543>
- Kerr, M. M., Stone, P. R., Price, R. H. (2021). Young tourists' experiences at dark tourism sites: Towards a conceptual framework. *Tourist Studies*, 21 (2), 198–218. <https://doi.org/10.1177/1468797620959048>
- Kerr, M. M., Stone, P. R., Price, R. H. (eds). (2023a). *Children, Young People and Dark Tourism*. Routledge.
- Kerr, M. M., Stone, P. R., Price, R. H. (2023b). Young tourists' experiences at dark tourism sites: Towards a conceptual framework. In: M. M. Kerr, P. R. Stone, R. H. Price (eds). *Children, Young People and Dark Tourism*. Routledge, pp. 19–39.
- Lebovic, M. (2020, April 1). In time for global self-isolation, "Anne Frank Video Diary" premieres on YouTube. *The Times of Israel*. <https://www.timesofisrael.com/in-time-for-global-self-isolation-anne-frank-video-diary-premieres-on-youtube/>
- Lee, H. K. (2019). *'Difficult Heritage' in Nation Building: South Korea and Post-Conflict Japanese Colonial Occupation Architecture*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-66338-8>
- Lennon, J. J., Foley, M. (1999). Interpretation of the Unimaginable: The U.S. Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C., and "Dark Tourism." *Journal of Travel Research*, 38 (1), 46–50. <https://doi.org/10.1177/004728759903800110>

- Light, D. (2017). Progress in dark tourism and thanatourism research: An uneasy relationship with heritage tourism. *Tourism Management*, 61, 275–301. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.01.011>
- Macdonald, S. (2013). *Memorylands: Heritage and identity in Europe today*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203553336>
- Martini, A., Buda, D. M. (2020). Dark tourism and affect: framing places of death and disaster. *Current Issues in Tourism*, 23 (6), 679–692. <https://doi.org/10.1080/13683500.2018.1518972>
- Oculus VR. (2018, June 12). Introducing ‘Anne Frank House VR,’ an Immersive Experience that Recreates Amsterdam’s Secret Annex and Preserves a Piece of Holocaust History. *Meta.Com*. <https://www.meta.com/blog/quest/introducing-anne-frank-house-vr-an-immersive-experience-that-recreates-amsterdams-secret-annex-and-preserved-a-piece-of-holocaust-history/>
- Oren, G., Shani, A., Poria, Y. (2021). Dialectical emotions in a dark heritage site: A study at the Auschwitz Death Camp. *Tourism Management*, 82 (June 2019), 104194. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104194>
- Poria, Y., Butler, R., Airey, D. (2003). The core of heritage tourism. *Annals of Tourism Research*, 30 (1), 238–254. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(02\)00064-6](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(02)00064-6)
- Powell, M. A., McArthur, M., Chalmers, J., Graham, A., Moore, T., Spriggs, M., Taplin, S. (2018). Sensitive topics in social research involving children. *International Journal of Social Research Methodology*, 21 (6), 647–660. <https://doi.org/10.1080/13645579.2018.1462882>
- Price, R. H., Kerr, M. M. (2018). Child’s play at war memorials: insights from a social media debate. *Journal of Heritage Tourism*, 13 (2), 167–180. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2016.1277732>
- Sofka, C. (1997). Social support ‘Internetworks,’ Caskets for sale, and more: Thanatology and the information superhigh-way. *Death Stud*, 21, 553–574
- Statista. (2020, December 9). *Visitors to the Anne Frank Huis in Amsterdam 2020*. <https://www.statista.com/statistics/667421/visitor-numbers-to-the-anne-frank-huis-in-amsterdam/>
- Stebbins, R. A. (1996). Cultural Tourism as Serious Leisure. *Annals of Tourism Research*, 23 (4), 948–950. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(96\)00028-X](https://doi.org/10.1016/0160-7383(96)00028-X)
- Stone, P. R. (2023). “Seen but not heard”: Children in (Dark) Tourism Research Agendas. In: M. M. Kerr, P. R. Stone, R. H. Price (eds). *Children, Young People and Dark Tourism*. Routledge, pp. 3–18.
- Tinson, J. S., Saren, M. A. J., Roth, B. E. (2015). Exploring the role of dark tourism in the creation of national identity of young Americans. *Journal of Marketing Management*, 31 (7–8), 856–880. <https://doi.org/10.1080/0267257X.2014.995207>
- Veide, M. (2018). Nāves fenomena atklāsmes problemātika bērna audzināšanā (The Issue of the Death Phenomenon Revelation in the Education of a Child). *Latvijas Universitātes Raksti*, 816, 151–164. <https://doi.org/10.22364/ped.luraksti.816.11>
- Vikmane, E., Klāsons, G. (2023). Diffusion of Digital Innovation in Museum Education: Pandemic Effects and Adopter Characteristics. *Baltic Journal of Modern Computing*, 11 (1), 34–50. <https://doi.org/10.22364/bjmc.2023.11.1.03>